
**ՀԱՅ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ԽՍՀՄ ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ
ՈԼՈՐՏՈՒՄ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՍՅԱԿՆԵՐԻՆ (1950-
1960-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

ԽԱՉԱՏՐՑԱՆ Կ. Հ.

1950-1960-ական թթ. խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում (ՌԱՀ) Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ ծանրակշիռ ներգրավվածություն ունեցան նաև գիտահետազոտական, նախագծակոնստրուկտորական ինստիտուտները, լաբորատորիաները, խորհրդահայ գիտության՝ հատկապես ֆիզիկայի, ռադիո-ֆիզիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, էլեկտրամեխանիկայի, մաթեմատիկայի, աստղաֆիզիկայի ճյուղերը:

1950-ական թթ. սկզբին հայկական գիտությունը մասնակից էր դառնում ԽՍՀՄ «միջուկային ծրագրին», որի առաջնահերթությունն անվիճարկելի էր: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1954 թ. մայիսի 3-ի կարգադրությամբ ռազմական նպատակների համար միջուկային ֆիզիկայի ուղղությամբ աշխատանքների հետագա զարգացման նպատակով ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի (ԳԱ) ֆիզիկայի ինստիտուտում, որի հիմնադիր տնօրենն էր ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Ա. Ալիխանյանը, ստեղծվեց միջուկային ֆիզիկայի լաբորատորիա: Լաբորատորիայի կազմակերպման պատասխանատվությունը դրվեց ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի վրա: Վերջինս 1954 թ. մայիսի 25-ի որոշումով ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահ Վիկտոր Համբարձումյանին հանձնարարեց լաբորատորիայի համար նախատեսել և առանձնացնել անհրաժեշտ սարքավորումներ: Այդ նպատակով կառավարության որոշմամբ ԳԱ-ի կապիտալ ներդրումների ծավալը 1954 թ. համար ավելացվեց 300 հազ. ռուբլով, իսկ ՀԽՍՀ ֆինանսների նախարարությանը և Պետպլանին հանձնարարվեց հանրապետության 1955 թ. բյուջեում և կապիտալ ներդրումների պլանում ԳԱ-ի համար նախատեսել լրացուցիչ միջոցներ՝ լաբորատորիայի համար անհրաժեշտ սարքավորումներ և նյութեր ձեռք բերելու համար¹: Ստեղծումից ի վեր ՀԽՍՀ ԳԱ ֆիզիկայի ինստիտուտը (1962 թվականից՝ ԽՍՀՄ ատոմային էներգիայի օգտագործման պետական կոմիտեի Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտ) կարևոր ներդրում ունեցավ հանրապետությունում գիտության այդ ոլորտի զարգացման, համամիութենական նշանակություն ունեցող կարևոր ծրագրերի, նաև ռազմական ոլորտի իրականացման գործում:

Նշենք, որ Խորհրդային Հայաստանում Կիրովականի ագոտային պարարտանյութերի գործարանին կից 1946 թ. կառուցված էլեկտրոլիզի գործարանում 1950-ական թթ. սկզբին սկսվեց արտադրվել «ատոմային և ջրածնային ռումբերի արտադրության համար անհրաժեշտ բաղադրամաս հանդիսացող այսպես կոչված «ծանր ջուրը», առանց որի հնարավոր չէր արձակել նշված ռումբերը»²: ԽՍՀՄ «միջուկային ծրագրի» պատասխանա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 41, գ. 13, թ. 1-2:

² Ասծատրյան Ե., 20-րդ դար. Հայաստանի կառուցման ճանապարհին (Հուշեր), Գիրք առաջին, Ե., 2004, էջ 36:

տունների հաստատած պլանի համաձայն՝ 1952-1971 թթ. գործարանում տարեկան արտադրվեց 3600 կգ «ծանր ջուր», 20 տարում՝ 72000 կգ³:

ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի համակարգում հետպատերազմյան տարիներին կարևոր նշանակություն ունեցավ 1956 թ. Երևանում բացված Մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը: Դեռևս 1950-ական թթ. սկզբներին ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Վիկտոր Համբարձումյանի, Արտաշես Շահինյանի և Անդրանիկ Բոսիֆյանի նախաձեռնությամբ ՀԽՍՀ կառավարությունը ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև հանդես էր եկել Երևանում նման ինստիտուտ ստեղծելու առաջարկությամբ: Գաղափարը հավանության արժանացավ և ԽՍՀՄ Կենտկոմի ու ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1955 թ. նոյեմբերի 11-ի թիվ 897 որոշմամբ, դրան հաջորդած ԽՍՀՄ սարքաշինության և ավտոմատացման միջոցների նախարարության 1956 թ. օգոստոսի 14-ի թիվ 129 հրամանով հիմնվեց Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը (ԵրՄՄԳՀԻ)⁴: Բնստիտուտի առաջին տնօրենը (1956-1960 թթ.) մեծանուն գիտնական ակադեմիկոս Սերգեյ Մերգելյանն էր:

Նորաստեղծ ինստիտուտի գիտահետազոտական և փորձարարական ստորուկտորական աշխատանքների առաջնահերթություններն էին էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների (ԷՀՄ, ռուսերեն՝ *электровычислительные машины* (ЭВМ)) և դրանց հիման վրա հատուկ նշանակության կառավարման ավտոմատացված համակարգերի (ԿԱՀ, ռուսերեն՝ *автоматические системы управления* (АСУ)) նախագծումը և ստեղծումը: Դրանք նախատեսվում էր օգտագործել ինֆորմացիայի մշակման և կառավարման լայն շրջանի խնդիրների լուծման համար, առաջին հերթին՝ երկրի ռազմապաշտպանական ոլորտում և զինված ուժերում:

Խորհրդային տարիներին արտադրվող հաշվողական տեխնիկայի լավագույն օգտագործման և մաթեմատիկական ապահովման ուղղությամբ ԵրՄՄԳՀԻ-ի կոլեկտիվին նշանակալի աջակցություն էր ցույց տալիս հանրապետությունում հաշվողական տեխնիկայի և կիրառական մաթեմատիկայի զարգացման նպատակով Հայաստանի ԳԱ և Երևանի պետական համալսարանի հաշվողական կենտրոնի հիմքի վրա 1957 թ. ստեղծված ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտը (ԻԱՊԻ): Բնստիտուտն արդյունավետ համագործակցում էր Մոսկվայի էլեկտրոնային հաշվողական տեխնիկայի գիտահետազոտական կենտրոնի, Ճշգրիտ մեխանիկայի ու հաշվողական տեխնիկայի ինստիտուտի և Ավտոմատ սարքավորումների գիտահետազոտական ինստիտուտի հետ:

Հետպատերազմյան խորհրդային ՌԱՀ-ի առաջնահերթություններից էր ռեակտիվ և զենիթահրթիռային տեխնիկայի, ռադիոլոկացիոն համակարգերի զարգացումը: Դրանց կատարելագործմանն էր միտված «Ռեակտիվ սպառազինման հարցերի մասին» ԽՍՀՄ կառավարության 1946 թ. մայիսի 13-ի որոշումը, որով նախատեսվում էր հիմնել գիտահե-

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 216-218:

⁴ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Գ. Թ.**, Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատանքների հիմնական ուղղությունները և զարգացման հեռանկարները (Հայկական բանակ, 2008, - 1, էջ 58):

տազոտական մի շարք կենտրոններ⁵: ԽՍՀՄ-ում գենիթահրթիռային նորագույն տեխնիկայի նախագծման և ստեղծման աշխատանքներում ընդգրկվեց 1956 թ. ակադեմիկոս Անդրանիկ Բոսիֆյանի նախաձեռնությամբ Հայէկէկտրագործարանի հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյի (ՀԿԲ) հիմքի վրա կազմակերպված Էլէկտրամեխանիկայի համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի (ԷՄՀԳՀԻ) հայկական մասնաճյուղը: Ի կատարումն ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1960 թ. հոկտեմբերի 27-ի թիվ 1157-487 որոշման՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Քոչինյանի կարգադրությամբ մասնաճյուղը հաստատվեց ԽՍՀՄ-ում, իբրև գլխամասային կազմակերպություն և ներգրավվեց զորային (ծածկագիրը՝ «Օսա») և ծովային (ծածկագիրը՝ «Օսա-Մ») գենիթային միջոցների, կառավար-վող ռեակտիվ գեների ստեղծման համամիութենական ծրագրում՝ ինքնավար էլէկտրա-սնուցման համակարգեր մշակելու և պատրաստելու գծով⁶: ԷՄՀԳՀԻ-ի հայկական մասնաճյուղի փորձարարական-կոնստրուկտորական, գիտահետազոտական և տեխնոլոգիական բազաների հետագա զարգացման նպատակով ՀԽՍՀ Ժողտնտխորհր 1962 թ. փետրվարի 20-ին մասնաճյուղի տնօրեն Վ. Ալեքսենսկուն պարտավորեցնում է նախկին «Միս-կոմբինատի» բազայի տարածքի շինություններում և գետեղարաններում կազ-մակերպել լաբորատոր-հետազոտական, կոնստրուկտորա-տեխնոլոգիական և փորձարարարատաղրական տեղամասեր: Այստեղ ռազմական նպատակների համար ստեղծվելու և փորձարկվելու էին հատուկ կոշտ քիմիական վառելանյութեր, հետազոտվելու էր դրանց օգտագործման դեպքում ռեակտիվ շարժիչների քարշող ուժի բնույթը, նաև արևային կիսահաղորդչային մարտկոցների աշխատանքները և այլն, պատրաստվելու էին բարձր ջերմաստիճանի մեկուսիչներ, հաղորդիչներ և մագնիսական նյութեր⁷: Մասնաճյուղը 1965 թ. վերակառուցվեց որպես Կոմպլեքսային էլէկտրասարքավո-րումների համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտ (ԿԷՀԳՀԻ): Վերջինիս լաբորատորիայի կազմակերպումն իրականացվեց ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության «Հրազդան» գործարանում, որտեղ արտադրվում էին ԿԱՀ-եր⁸: Ինստիտուտում ռազմական նորագույն տեխնիկայի համար մշակվեցին էլէկրամեխանի-կական մեքենաներ, տարբեր հզորության փոխակերպիչներ, տրանսֆորմատորներ և շարժական էլէկտրասնուցման համակարգեր: Դրանց արտադրությունը հիմնականում կազմակերպվել է Հայէկէկտրագործարանում, որը ոլորտի առաջատարն էր ողջ ԽՍՀՄ-ում:

ԽՍՀՄ-ում գիտության և տեխնիկայի զարգացմանը, գիտություն-արդյունաբերություն կապերի խորացմանը նպաստեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1959 թ. հունիսյան պլենումի որո-շումները: Ներկայացնելով երկրում գիտատեխնիկական առաջընթացի ուղիները՝ պլենումը հատուկ մատնանշեց գիտահետազոտական աշխատանքների զարգացման կարև-որությունը, արդյունաբերական ձեռնարկություններին կից գիտահետազոտական, կոնստ-րուկտորանախագծային ինստիտուտների, լաբորատորիաների, փորձարարական արտա-

⁵ Симонов Н. С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920-1950-е годы. Темпы экономического роста, структура, организация производства и управление, М., 1996, с. 233.

⁶ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 335, թ. 1-2:

⁷ Նույն տեղում, ց. 89, գ. 273, թ. 1:

⁸ Նույն տեղում, ց. 181, գ. 156, թ. 8:

դրությունների ստեղծման, դրանք նոր սարքավորումներով համալրելու անհրաժեշտության մասին: Թեև հասկանալի պատճառներով չէր բարձրաձայնվում, բայց երկրում թափ հավաքող գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումներն առաջին հերթին ծառայելու էին ռազմական նպատակներին և կիրառություն էին գտնելու ռազմական արդյունաբերության ոլորտում: Ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Հ. Մաթևոսյանը, «ԽՍՀՄ-ում գիտության հզոր վերելքը խթանվում էր գիտատար արդյունաբերության շարունակական զարգացմամբ, ընդամին գիտական հետազոտությունները առաջին հերթին պահանջված էին ռազմաարդյունաբերական համալիրի (ՌԱՀ) կողմից»⁹:

1959 թ. հունիսյան պլենումի հրահանգների համաձայն՝ Հայաստանի իշխանությունները համալիր որոշումներ ընդունեցին հանրապետությունում մեխանիկայի, էլեկտրոնիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, սարքաշինության և այլ ոլորտներում գիտահետազոտական աշխատանքների աշխուժացման, արդյունավետության բարձրացման, գիտություն-արդյունաբերություն կապերի ամրապնդման մասին¹⁰:

Այսպիսով, ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ի, այնպես էլ խորհրդային Հայաստանի տնտեսության և արդյունաբերության զարգացման հիմքում շեշտը դրվում էր արդյունաբերության գիտատար ճյուղերի ստեղծման և զարգացման, գիտություն-տնտեսություն կապերի ամրապնդման վրա: Հանրապետությունում կարճ ժամանակամիջոցում կազմակերպվեցին գիտաարտադրական միավորումներ (ԳԱՄ), գիտահետազոտական նոր ինստիտուտներ և նախագծակոնստրուկտորական բյուրոներ, համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտների մասնաճյուղեր և այլն: Դրանց թիվը 1965 թ. հասավ 80-ի: Ոլորտը համալրվեց գիտական և ինժեներատեխնիկական բարձրորակ կադրերով, որոնց գործունեության շնորհիվ հանրապետությունում շուտով մշակվեցին բազմաթիվ նոր էլեկտրատեխնիկական սարքավորումներ, ստուգիչ-չափող սարքեր, կիսահաղորդիչ և մետաղակերամիկական ապրանքներ, հոսանքի ավտոմատ կարգավորիչներով թեթևաքաշ, բայց մեծ հզորությամբ շարժական էլեկտրակայաններ, տեղական լեռնային ապառներից ապակի, ապակյա մանրաթելեր և կիսահաղորդչային նյութեր ստանալու նոր տեխնոլոգիաներ և այլն, կազմակերպվեց դրանց արտադրությունը¹¹:

Պետության կողմից իրականացվող քաղաքականությունը խթանեց Հայաստանի տնտեսության զարգացումը, նպաստեց հանրապետությունում ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, ճշգրիտ սարքաշինության զարգացմանը: Վերջինս հանրապետությանը հնարավորություն էր տալիս զգալի ներդրում ունենալու խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում, ԽՍՀՄ զինված ուժերի (ԶՈՒ), Ռազմածովային նավատորմի (ՌՕՆ) և Ռազմաօդային ուժերի (ՌՕՈՒ), ռազմական նորագույն տեխնիկայի համալրման համար կառավարման ավտոմատացված համակարգեր, դեկավարման վահանակներ, էլեկտրագեներատորներ, շարժական էլեկտրակայաններ և այլ արտադրանք նախագծելու, արտադրելու և փորձարկելու, շահագործման հանձնելու գործում:

⁹ Մաթևոսյան Հ. Հ., Ռազմաարդյունաբերական համալիրը և հիմնարար գիտությունը (Հայկական բանակ, 2011, - 3, էջ 43):

¹⁰ Տե՛ս Григорьянц А. К. Формирование и развитие технической интеллигенции Армении (1920-1965), Е., 1966, с. 253-254:

¹¹ Նույն տեղում:

Խորհրդային Հայաստանում 1950-1960-ական թթ. զարգացման առավել բարձր տեմպեր արձանագրվեցին հատկապես ռադիոէլեկտրոնիկայի բնագավառում, որի առաջատար կենտրոն դարձավ ինչպես նշել ենք, Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով ինստիտուտի աշխատակիցները սկսեցին նախագծել հատուկ նախանշանակման ապարատածրագրային համալիրներ, կառավարման ավտոմատացված համակարգեր և այլն: Տարիների ընթացքում ինստիտուտը դարձավ ԽՍՀՄ-ում այդ բնագավառի գլխամասային ձեռնարկություն: Ինստիտուտում ստեղծվեցին փորձարարական առանձին արտադրամասեր՝ նախագծված հանգույցների, հիշողության և արտաքին սարքերի, էլեկտրասնուցման աղբյուրների փորձանմուշներ պատրաստելու համար: Արտադրամասերը շուտով միավորվեցին ինստիտուտին կից ստեղծված ԵրՄՄԳՀԻ փորձարարական գործարանում (1960 թ.)¹²: Այստեղ թողարկվում էին սարքերի և մեքենաների միայն փորձարարական նմուշները, իսկ հիմնական արտադրությունը կազմակերպվում էր հանրապետությունից դուրս ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի տարբեր գործարաններում:

1957-1960 թթ. ինստիտուտում հաջողությամբ իրականացվեցին ռազմապաշտպանական կարևոր նշանակություն ունեցող «Վոլնա» (գլխավոր նախագծող՝ Գ. Բելկին) և «Կորունդ» (Օ. Յուլյա) մասնագիտացված մինիէլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների (ՄԷՀՄ) նախագծման աշխատանքները: 1958-1963 թթ. նախագծվեցին «Հրազդան» (Ե. Բրուսիլովսկի) և ԽՍՀՄ-ում առաջին՝ երկրորդ սերնդի «Հրազդան-2» (Ե. Բրուսիլովսկի) և «Հրազդան-3» (Վ. Ռուսանինի) ունիվերսալ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները¹³: Դրանց շարային արտադրությունը կազմակերպվեց ինստիտուտի փորձարարական և Երևանի «Էլեկտրոն» գործարաններում: ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1962 թ. սեպտեմբերի 5-ի թիվ 930-404 և դրան հաջորդած ՀԿԿ Կենտկոմի ու ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշումների համաձայն՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն 1962 թ. հոկտեմբերի 23-ին ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի նախագահ Ե. Տ. Ասծատրյանին պարտավորեցրեց նախապատրաստել «Հրազդան-3» էլեկտրոնային ունիվերսալ հաշվիչ մեքենաների սերիական արտադրությունը: Խնդրի վերաբերյալ կայացրած որոշումների մեջ հատուկ արձանագրվեց, որ «Երկրի ժողտնտեսության կարիքների և պաշտպանության համար տեղեկությունների մշակման համակարգերն այսուհետ հիմնականում պետք է կառուցվեն ունիվերսալ հաշվիչ մեքենաների հիմքի վրա»¹⁴:

Տարեցտարի աճում էին նաև ոլորտին տրամադրվող ֆինանսական միջոցները: ՀԽՍՀ արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի արտադրության մեջ կապիտալ ներդրումների ծավալը ռադիոէլեկտրոնային և կապի արդյունաբերության գծով 1963 թ. զարնան սկզբի դրությամբ կազմեց համապատասխանաբար 4,30 և 0,18 մլն ռուբլի¹⁵:

1963 թ. օգոստոսին ԵրՄՄԳՀԻ-ի տնօրեն նշանակվեց Խորհրդային Հայաստանի ապագա վարչապետ, այնուհետև ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանը: Մինչ այդ՝ 1959 թվականից,

¹² Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, Ե., 1994, էջ 188:

¹³ Նույն տեղում, էջ 189-190:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 4, թ., 108-109:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 5, թ. 10:

Ֆ. Սարգսյանը վարում էր ինստիտուտում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության Հրթիռա-հրետանային գլխավոր վարչության ավագ զինվորական ներկայացուցչի պաշտոնը, միաժամանակ վերահսկում Երևանի մյուս ձեռնարկություններում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով կատարվող ռազմապաշտպանական աշխատանքները¹⁶։ 1950-ական թթ. վերջին և 1960-ական թթ. սկզբին ինչպես ԵրՄՄԳՀԻ-ում, այնպես էլ ռազմական պատվերներ կատարող Երևանի մյուս գործարաններում կազմակերպվեցին ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության հատուկ ռազմական ներկայացուցություններ։

Ֆ. Սարգսյանի պաշտոնավարումը ինստիտուտում անմիջապես նշանավորվեց զգալի հաջողությամբ, ինչն անմիջապես բարձրացրեց ինստիտուտի վարկանիշը և այն ճանաչելի դարձրեց ամբողջ խորհրդային երկրում։ Ինչպես վկայում է Ֆ. Սարգսյանը, ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության հանձնարարականով ինստիտուտը մշակեց և կազմակերպեց Լուսինի վրա թռիչք ղեկավարող սարքի՝ «ԲՌՍ» հեռահաղորդակցական տեղեկության մշակման համակարգի (գլխավոր նախագծող՝ Ա. Քուչուկյան) արտադրությունը։ Ընդ որում, մինչ այդ երկու տարի անընդմեջ առանց վերջնական արդյունքի խնդրով զբաղվում էր ԽՍՀՄ ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերության ամենախոշոր գործարաններից մեկը։ Այդպիսով վտանգված էր դեպի Լուսին թռիչք կազմակերպելու խիստ կարևոր պետական ծրագիրը։ Ինստիտուտը առաջադրանքը կատարեց նշանակված ժամկետից շուտ¹⁷։

Ֆ. Սարգսյանի նախաձեռնությամբ ինստիտուտում առաջադրվեցին և լուծվեցին գիտատեխնիկական, արտադրական և կազմակերպչական կարևոր խնդիրներ։ Դրանք ապահովեցին այնպիսի հեռանկարային ուղղությունների զարգացումը, ինչպիսիք էին երրորդ սերնդի «Նաիրի» շարքի միկրոծրագրային ղեկավարմամբ փոքր մեքենաների ստեղծումը։ Վերջինս ապահովեց ինստիտուտի լիարժեք մասնակցությունը ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով հատուկ նշանակության ԿԱՀ-երի ստեղծման պետական ծրագրում։

«Նաիրի» շարքի առաջին ներկայացուցչի նախագծումը ԵրՄՄԳՀԻ-ում սկսվել էր դեռևս 1962 թ., դրա առանձնահատկությունը՝ կառավարման և ավտոմատացված ծրագրավորման կազմակերպումն էր միկրոծրագրային սկզբունքով։ Դա հնարավորություն տվեց զգալիորեն պարզեցնելու մեքենայի շահագործումը, փոքրացնելու չափերը, բարձրացնելու հուսալիությունը։ Ինստիտուտում 1963-1971 թթ. նախագծված «Նաիրի-1», «Նաիրի-2», «Նաիրի-3», «Նաիրի-3-1» ունիվերսալ (բազմակողմանի) հաշվիչ մեքենաները (գլխավոր նախագծող՝ Հ. Հովսեփյան) շարային արտադրության ներդրվեցին ԵրՄՄԳՀԻ-ի փորձարարական և «Էլեկտրոն» գործարաններում, ավելի մեծ չափերով՝ Կազանի ԷՀՄ-ների և Բաքվի գործարաններում։ «Նաիրի» շարքի մեքենաների նախագծման համար հայ գիտնականների խումբն արժանացավ ԽՍՀՄ պետական մրցանակի (1971 թ.)։

¹⁶ Սարգսյան Ֆ. Տ., Կյանքի դասերը (Հուշեր), Ե., 2001, էջ 50-54։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 60-61։

ԿԱՀ-երի ստեղծման աշխատանքներն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով 1967 թ. ԵրՄՄԳՀԻ-ում ստեղծվեց գիտական խոշոր ստորաբաժանում¹⁸, որտեղ մշակվեցին երկրի պաշտպանության համար կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք արտադրատեսակներ:

Ինչպես նշում է Ֆ. Սարգսյանը, ԽՍՀՄ ավտոմատ սարքերի ԳՀԻ-ի տնօրեն ակադեմիկոս Վ. Ս. Սեմենիխինը 1967 թ. նախապատրաստում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ կառավարության որոշում, որով միութենական ԳՀԻ-ներից մեկին հանձնարարվելու էր մասնակցել ԽՍՀՄ ԶՈՒ կառավարման ավտոմատացված զրոքալ համակարգ ստեղծելու աշխատանքներին: Վերջինս երկրի պաշտպանության ամրապնդման համար ունենալու էր բացառիկ նշանակություն: Եվ ահա, Ֆ. Սարգսյանի գործուն միջամտությամբ, ռազմական ծրագրի շրջանակներում բազային ԷՀՄ-ների և համալիրների ստեղծումը հանձնարարվեց ԵրՄՄԳՀԻ-ի կոլեկտիվին¹⁹:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ կառավարության հանձնարարությամբ 1968 թ. ինստիտուտը նպատակառոտ դրված սկսեց մասնակցել ԽՍՀՄ ՌՕՈՒ-ի համար ԿԱՀ-երի ստեղծման աշխատանքներին: Ինստիտուտը մշակեց և իրականացրեց գերժամանակակից ռազմական տեխնիկայի համար նախատեսված ԿԱՀ-երի փորձարկումներ, որոնց դրական արդյունքների հիման վրա համակարգերն ընդունվեցին սպառազինության և դրվեցին մշտական մարտական հերթապահության²⁰:

ԵրՄՄԳՀԻ-ում մշակված ԷՀՄ-ների և ԿԱՀ-երի արտադրության համար հետպատերազմյան տարիներին հանրապետությունում ձևավորվեցին մի շարք գիտաարտադրական միավորումներ՝ «Էլեկտրոն», «Մարս», «Բազալտ», «Իմպուլս», «Հրազդան-մեքենա», «Պոզիստոր», «Էլեկտրասարք», «Ֆերրիտ», «Ռեզիստոր», «Արաքս» և այլ ձեռնարկություններ: Դրանցից շատերը հանրապետության տարբեր շրջաններում մասնաճյուղեր ունեին:

ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդունաբերության համար մեծ ծավալի գիտական աշխատանքներ է կատարել 1960 թ. հիմնադրված ՀԽՍՀ ԳԱ ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտը: Այստեղ մշակվել են բարձր հաճախականության ընդունիչ համակարգեր տարբեր ալիքների տիրույթում ռադիոճառագայթների ընդունման համար, նաև բարձր ճշգրտության սարքեր՝ տարբեր շարժվող օբյեկտների և ռադիոէլեկտրոնային այլ միջոցների ավտոմատ ղեկավարման համար և այլն: Ռազմական նշանակության

¹⁸ Հայաստանի անկախացումից հետո՝ 1992 թ., ԵրՄՄԳՀԻ-ից առանձնացված գիտական այս և մի քանի այլ ստորաբաժանումների հիմքի վրա ստեղծվեց Երևանի ավտոմատ կառավարման համակարգերի գիտահետազոտական ինստիտուտը (ներկայումս՝ «ԵրԱԿՀԳՀԻ» ՓԲԸ): Նույն թվականին ինստիտուտի փորձարարական գործարանը վերակազմավորվեց առանձին ձեռնարկության (ներկայումս՝ «ԵրՄՄԳ» ՓԲԸ): Ունենալով համապատասխան աշխատանքների կատարման բազմամյա փորձ՝ ինստիտուտը ձեռնամուխ է եղել ՀՀ պաշտպանության նախարարության պատվերների կատարմանը: Մասնավորապես, այստեղ նորոգվում, վերականգնվում և մարտական հերթափոխի են դրվում հատուկ նախանշանակման կարևոր ռազմատեխնիկական համալիրներ (տե՛ս **Հովհաննիսյան Գ. Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 58):

¹⁹ Սարգսյան **Ֆ. Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 61-62:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 74:

սարքերը խորհրդային տարիներին առաքվել են Մոսկվայում, Ռոստովում, Կալինինգրադում, Լենինգրադում տեղակայված ռադիոկայի, տիեզերական, սարքաշինական գիտաարտադրական ձեռնարկություններին²¹:

ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի համար ռազմական նշանակության գիտական մշակումներ էր կատարում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1968 թ. սեպտեմբերի 20-ի թիվ 407 որոշմամբ և ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության նախարարի 1969 թ. փետրվարի 20-ի թիվ 087 հրամանով Երևանում կազմակերպված «Ագաթ» կենտրոնական ԳՀԻ-ի մասնաճյուղը՝ «փ/ա (փոստային արկղ) Պ-6509» ծածկագրով²²: Մասնաճյուղի վրա դրված հիմնական խնդիրներն էին՝ ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի Նորագույն ռազմական տեխնիկայի համար հատուկ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների մշակումն ու ստեղծումը, նաև ԿԱՀ-երի արտադրությունը: ԽՍՀՄ նավաշինության նախարարության «Ագաթ» ԳՀԻ Երևանի մասնաճյուղի մշակումներն արտադրության էին ներդրվելու մասնաճյուղի համար որպես արտադրական բազա կառուցվող «Բազալտ» սարքաշինական գործարանում²³: Վերջինիս շինարարությունը ՀԽՍՀ Աբովյանի շրջանի Ջրվեժ բնակավայրում սկսվել էր ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1969 թ. սեպտեմբերի 1-ի թիվ 715-250 որոշումով²⁴:

1960-ական թթ. սկզբից հայկական գիտությունը մասնակից էր դառնում նաև խորհրդային տիեզերական ծրագրին, որտեղ առանցքային տեղ էր գրավում ռազմական բաղադրիչը: Այսպես, ի կատարումն ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1959 թ. դեկտեմբերի 10-ի թիվ 1388-618 և 1960 թ. հունիսի 23-ի թիվ 715-296 որոշումների, ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը ՀԽՍՀ ԳԱ-ն հաստատում են որպես ԽՍՀՄ-ում տիեզերական տարածքը յուրացնող գլխադասային կազմակերպություններից մեկը: ԳԱ-ին հանձնարարվում է 1960-1961 թթ. իրականացնել գիտական հետազոտություններ արհեստական արբանյակների և տիեզերական հրթիռների, էլեկտրառեակտիվ օբյեկտների շարժիչների համար արևից էներգիա ստանալու հատուկ նշանակության սարքավորումներ ստեղծելու նպատակով: Ծրագրի պատվիրատուներն էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից Պաշտպանական տեխնիկայի և Ավտոմատացման ու մեքենաշինության պետկոմների ենթակայության տակ գործող մի շարք հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոները: ՀԽՍՀ ԳԱ-ից բացի, պաշտպանական նշանակություն ունեցող այդ ծրագրում ընդգրկված էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից Ավիացիոն

²¹ Նույն տեղում, գ. 641, թ. 102:

²² Ռազմական ոլորտի գիտական և արտադրական գործընթացները գաղտնի պահելու, ինչպես նաև սպառազինության հատուկ արտադրություն կազմակերպելու նպատակով ՌԱՀ-ի կազմում գտնվող կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների համար հաստատվեց տարբեր առանձնահատկություններով հատուկ ռեժիմի մի քանի մակարդակ: Ցածրը ներկայացնում էին փակ ձեռնարկությունները և այսպես կոչված «Փոստային արկղերը», որոնք աշխատում էին մեծ քաղաքների տարածքում:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 85, թ. 90-91, գ. 76, թ. 8:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 7, թ. 164:

տեխնիկայի և Ավտոմատացման ու մեքենաշինության պետկոմները, ԽՍՀՄ ԳԱ Էներգետիկայի ինստիտուտը, Ուզբեկական ԽՍՀ ԳԱ-ն²⁵:

1960 թվականից ՀԽՍՀ ԳԱ-ում սկսեցին իրականացվել արտամթնոլորտային աստղաֆիզիկական հետազոտություններ՝ բարձրաթռիչք հրթիռների և երկրի արհեստական արբանյակների օգտագործմամբ: Բյուրականի աստղադիտարանում մշակված ոչ մեծ աստղադիտարանի (Կ-1 համակարգ) առաջին թողարկումն իրականացվեց 1961 թ.: Հետագա տարիներին այդ աշխատանքներն ընդարձակվեցին, ուստի 1965 թ. ԳԱ նախագահությունը նպատակահարմար գտավ կազմակերպելու Բյուրականի աստղադիտարանի նոր մասնաճյուղ՝ Տիեզերական հետազոտությունների գծով: Այստեղ 1967 թ. ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունը նախարար Ս. Ա. Չվերնի հրամանով ստեղծում է «Աստրո» ՀԿԲ-ն: Վերջինս բավականին արդյունավետ մասնակցություն ունեցավ համամիութենական մի շարք կարևոր ծրագրերում, այդ թվում՝ «Սայրուտ» տիեզերանավի «Օրիոն» ուղեծրային աստղաֆիզիկական աստղադիտարանի ստեղծման աշխատանքներում: Հետազոտությունները ծավալելու և առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով՝ ՀԿԿ Կենտկոմի համաձայնությամբ, ՀԽՍՀ ԳԱ-ն և ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունը շուտով դիմում են ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին՝ Բյուրականի աստղաֆիզիկական աստղադիտարանի մասնաճյուղը և «Աստրո» ՀԿԲ-ն Արտամթնոլորտային հետազոտությունների ինստիտուտի վերակառուցելու առաջարկով: Ինստիտուտի գիտական ղեկավարումն իրականացնելու էր ԳԱ-ն, իսկ տեխնիկական ղեկավարումն ու նյութատեխնիկական ապահովումը՝ ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունը: Ինստիտուտի, ինչպես նաև Բյուրականի աստղաֆիզիկական աստղադիտարանի տիեզերական հետազոտությունների գծով մասնաճյուղի և «Աստրո» ՀԿԲ-ի գիտական ղեկավարն էր վաստակաշատ գիտնական, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Ա. Գուրգադյանը²⁶:

Այսպիսով, հայ գիտնականների, հայաստանյան գիտական կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեության շնորհիվ հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին Խորհրդային Հայաստանը ծանրակշիռ մասնակցություն ունեցավ ԽՍՀՄ ռազմատեխնիկական առաջընթացին: Վերջինս նպաստեց խորհրդային ՌԱՀ-ի կայուն և աննախադեպ զարգացմանը, ռազմական նորագույն տեխնիկայի, սպառազինության կատարելագործմանը, զինված ուժերի մարտունակության բարձրացմանը և, ընդհանրապես, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը:

²⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 126, գ. 2, թ. 28-29, 42:

²⁶ Նույն տեղում, ց. 51, գ. 70, թ. 87-96:

**ВКЛАД АРМЯНСКОЙ НАУКИ В ВОЕННО-ПРОМЫШЛЕННУЮ СФЕРУ СССР В
ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ (1950–1960-ые гг.)****ХАЧАТРЯН К. Г.****Резюме**

Государственная политика в сфере военно-промышленного комплекса стимулировала развитие физики, математики, механики, радиоэлектроники, точного машиностроения, астрофизики и космологии в Армении. Тем самым республика внесла свой вклад в развитие советского военно-промышленного комплекса, в дело проектирования, производства и испытания электронных вычислительных машин, автоматизированных систем управления, пультов управления, электрогенераторов, трансформаторов, мобильных электростанций и других изделий для советских Вооруженных Сил и комплектования новейшей ракетной и реактивной техники. Последнее способствовало устойчивому и беспрецедентному развитию советского ВПК, усовершенствованию военной техники и вооружения, укреплению боеготовности Вооруженных Сил СССР и обороноспособности страны.

**THE ARMENIAN SCIENCE'S CONTRIBUTION TO THE MILITARY-INDUSTRIAL
SPHERE OF THE USSR DURING THE FIRST
POST-WAR DECADES (1950-1960-ies)****K. KHACHATRYAN****Abstract**

In the 1950-60s Armenian scientists and Armenian science along with the industrial enterprises of Soviet Armenia had a weighty share in the system of the Soviet Military Industrial Complex. The policy led by the government in this sphere stimulated the development of physics, mathematics, mechanics, radio-electronics, accurate instrument-making industry, astrophysics and cosmology. It allowed the Republic to make a contribution to the Soviet Military Industrial Complex, projecting, production and testing electronic computing machines, automotized systems of control, control panel, electro generators, transformer, etc. for the Soviet Armed Forces and devices for the rocket technique. The latter contributed to the development of the Soviet Military Industrial Complex, improvement of military technique and weaponry, strengthening of the military preparedness of the USSR Armed Forces the defense capability of the country.